

भारतीय संविधान आणि मानवी मूल्यांचा अभ्यास

डॉ. आकाश शेषराव बांगर

संशोधक विद्यार्थी, आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

प्रस्तावना

प्राचीन ग्रीस व रोमप्रमाणे भारतातही काही प्रदेशांत साक्षात लोकशाहीचा प्रयोग झाला होता. वेदोत्तर काळापासून गुप्तकाळापर्यंत राजाविरहित गणराज्ये होती. त्याचे उल्लेख जैन, बौद्ध साहित्यातून तसेच महाभारत, कौटिलीय अर्थशास्त्र, ऐतरेय ब्राह्मण आणि ग्रीक लेखकांच्या वृतांतून मिळतात. गणराज्यांच्या काही मुद्राही मिळाल्या आहेत. यातील बहुतेक गणराज्ये बिहार, सिंधू नदीचे खोरे आणि वायव्य प्रांत या भागात होती. यांत प्रदेशपरत्वे आणि कालानुसार सभेच्या कामकाजाच्या भिन्न पद्धती आढळतात. कोणत्याही सभासदाकडून प्रस्ताव मांडण्यात येई व त्यावर चर्चा होऊन मतदान घेण्यात येई. उघड व गुप्त दोन्ही प्रकारे मतदान केले जाई तथापि या व्यवस्थेत चातुर्वर्ण्य, त्यातील क्षत्रियांचे व काही क्षत्रिय कुलांचे श्रेष्ठत्व व वर्चस्व, त्यांच्या स्वतःच्या वंशाबद्दलचा अहंकार या लोकशाहीस बाधक गोष्टी तत्कालीन गणराज्यव्यवस्थेत होत्या. व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि मूलभूत समानतेची कल्पना यांनाही त्यात स्थान नव्हते. शासनपद्धतीचा एक प्रकार या अर्थानेच यांना गणराज्य म्हणावयाचे एवढेच.

प्रातिनिधिक लोकशाहीचे संसदीय व अध्यक्षीय लोकशाही असे सांप्रत कार्यवाहीत असलेले दोन प्रमुख प्रकार आढळतात. पहिल्यात, कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळ) आणि संसद ह्यांच्या परस्परसंबंधावर आधारित असा शासनाच्या संघटनांचा हा प्रकार असून मंत्रिमंडळ हे संसदेला जबाबदार असते. बहुमतातील पक्षाचा नेता हा या मंडळाचा प्रमुख (पंतप्रधान) असतो आणि शासनपद्धती सामूहिक जबाबदारीच्या तत्त्वावर चालते. ग्रेट ब्रिटन हे याचे उदाहरण असून कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया भारत आदी देशांत ही पद्धत रूढ आहे. अध्यक्षीय शासनपद्धतीत मंत्रिमंडळ संसदेपासून अलिप्त असते आणि अध्यक्षीय जनतेकडून सरळ निवड होते. या पद्धतीत संसदीय पद्धतीप्रमाणे कार्यकारी मंडळ संसदेतील बहुमतावर अवलंबून नसते आणि कार्यकारी प्रमुख हाच राष्ट्राध्यक्ष असतो. ही पद्धत प्रामुख्याने अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत आढळते. थोड्याफार फरकाने फ्रान्स, श्रीलंका इ. देशांतूनही ती प्रचारात आहे.

आधुनिक युगात लोकशाहीला सर्वोत्तम शासनप्रणाली मानण्यात येते. या शासनप्रणालीमुळे सामान्य जनतेचे कल्याण आणि विकास होणे शक्य आहे. मनुष्य स्वतंत्र राहूनच प्रगती करू शकतो. लोकशाहीला इंग्रजीत डेमॉक्रसी म्हणतात. ग्रीक शब्द डिमास + क्रेटोस मिळून 'डेमॉक्रसी' हा शब्द बनला आहे. अनेक विचारवंतांनी लोकशाहीची व्याख्या केली आहे. 1) अब्राहम लिंकन 'लोकांचे लोकांसाठी लोकांनी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही. 2) सीले "लोकशाही असे - शासन आहे ज्यावर जनतेचे नियंत्रण असते. 3) गटेल "लोकशाही म्हणजे एक असे सरकार ज्यात सर्वोच्च सत्ता प्राप्त करण्याचा अधिकार केवळ जनतेला असतो."

उद्देश

१. लोकशाही म्हणजे काय? हे समजून घेता येईल.
२. लोकशाहीची संकल्पना कधी असते याचा अभ्यास करता येईल.
३. लोकशाही राजकारण म्हणजे काय याचा विचार करता येईल.
४. लोकशाहीची नैतिकतेचा अभ्यास करता येईल. संशोधनाची

गृहितके

१. लोकशाही माणूस वेगळा होत चालला आहे की लोकशाहीत जगत आहे.
२. जगातील लोकशाहीचीकल्पना एकच आहे की अनेक आहेत.
३. लोकशाहीमुळे सुखामध्ये वाढ होत चालली आहे की दुःखामध्ये वाढ होत चालली आहे.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. परामर्ष आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमातून दुय्यम सामग्रीचे संकलन करण्यात आले आहे. **लोकशाही राजकारण व नैतिकता**

नैतिकता

लोकशाही केवळ राजकीय क्षेत्रापुरती मर्यादित नाही, तर ती समाजाच्या सर्व क्षेत्रात व्यापलेली आहे. आमचे युग लोकशाहीचे आहे. निवडणुका आणि प्रतिनिधी सरकारची स्थापना करून वैशिष्ट्यीकृत सरकारचे स्वरूप म्हणून लोकशाही ही एक जागतिक घटना बनत आहे. पूर्व युरोपमधील कम्युनिस्ट राजवटींचे पतन आणि लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका आणि पश्चिम आशिया (मध्य पूर्व) मधील देशांतर्गत आणि जागतिक बदलांमुळे लोकशाही अशा ठिकाणी आणि किनाऱ्यावर आणली गेली आहे जिथे काही दशकांपूर्वी ते स्वप्नही नव्हते. लोकशाहीवरील राज्याच्या प्रवचनात स्वातंत्र्य आणि समानता यांच्यातील खोऱ्या तणावाचे मूल्यीकरण आहे. उदारीकरणाच्या अर्थव्यवस्थेचे व आपल्याला असे मानायला लावते की राजकीय व्यवस्था म्हणून लोकशाहीचा लोकांच्या कल्याण आणि कल्याणासाठी व्यापक आर्थिक वचिततेच्या आणि असमानतेच्या संदर्भात काहीही संबंध नाही. पण लोकशाहीच्या समर्थकांना आता रॉबर्ट डह्लया युक्तिवाद लक्षात घ्यावा लागेल प्रगत लोकशाही देशात आर्थिक व्यवस्था वस्तूच्या उत्पादन आणि वितरणासाठीच नव्हे तर लोकशाही मूल्यांसह मूल्यांच्या मोठ्या श्रेणीसाठी साधन म्हणून उभी राहिल प्रगत औद्योगिक समाजानी आज लोकशाही राजकारणाच्या पद्धतीनुसार कल्याण आणि समानतेचे मु वर्षावात्मक केले आहेत. श्री. रोनाल्ड रीगन आणि श्रीमती मागरिट थैचर यासारख्या नायकांच्या नेतृत्वाखालील पा समाजातील पुराणमतवादी प्रतिक्रांतीमुळे कल्याणकारी राज्याच्या अकार्यक्षमतेच्या आधारावर आणि समाजाच्या उद्योजकीय त्यामा नकारात्मक परिणाम झाल्यामुळे त्याच्या विरोधात राजकीय बंद झाले. लोकशाही समाजाच्या राजकीय ार्यक्रमामध्ये कल्याणकारी वर्ग हा राजकीय प्रतिनिधित्वाचा एक निरुपयोगी विषय आणि राजकीय साठी एक अपरिहार्य विषय बनला आहे. पण, दरम्यानच्या काळात, अमेरिकेसारख्या देशात केवळ श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरोग बादलेली नाही तर आर्थिक पुनर्रचना आणि औद्योगिकीकरणाचा परिणाम माणून मध्यमवर्गी गरिबीच्या खाईत लोटला गेला आहे. अशा प्रकारे प्रगत औद्योगिक समाजात सामाजिक समर्थनाची गरज असलेले लोक केवळ भटकंती

डॉ. आकाश शेषराव बांगर

करणारे लोकच नाहीत तर मध्यमवर्गीय देखील आहेत जे आता कृपेपासून घसरत आहेत. या संदर्भात एक राजकीय प्रक्रिया म्हणून लोकशाही व्यक्तीची कार्यप्रणाली आणि क्षमता' ज्याला श्री. जमल सेन म्हणतात ते वाढवण्याच्या जबाबदारीपासून मुक्त होऊ शकत नाही, समाजवादी अर्थव्यवस्थांच्या न्हासाने आर्थिक वचिततेची समस्या नाहीशी झालेली नाही आणि लोकशाहीच्या वकिलांना शाबत अलंबित्व निर्माण करण्याऐवजी मानदी माढवल निर्मित मध्ये योगदान देणाऱ्या कल्याणकारी कार्यक्रमांचे समर्थन करावे लागेल. लोकशाही ही केवळ राजकीय क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून ती समाजाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये पसरली पाहिजे समाजात अनेक संस्था असतात- कुटुंब, शाळा, विद्यापीठ, प्रेस इ. हे अगदी चांगले असू शकते. की. एखाद्या समाजाचे राजकारण लोकशाहीच्या औपचारिक कार्यपद्धतीने शासित केले जात असले तरी त्याच्या संख्या अत्यंत गैर-लोकशाही पद्धतीने कार्य करू शकतात, कारण या संस्था तिच्या वैयक्तिक सदस्याच्या प्रतिष्ठेला हिंसकपणे पायदळी तुडवतात. भारतीय राजकीय पक्षांच्या कार्यपद्धतीचा एक मुद्दा आहे. हे सर्व पक्ष लोकशाहीचे समर्थक आहेत. पण ज्या पद्धतीने स्वतःच्या पक्षांतर्गत वावरतात ते म्हणजे मूर्खपणाच्या हुकूमशाहीशिवाय काहीच नाही. अशा प्रकारे, जाता लोकशाहीची नीती समाजातील कार्यरत संस्थामध्ये आणण्याचे आव्हान आहे. पण हे राजकारण आहे. सत्तेसाठी स्पर्धात्मक बोली म्हणून पूर्ण करू शकत नाही, हे पुनर्रचनात्मक चळवळीसाठी एक कार्य आहे जे पद्धतशीरपणे तयार केलेल्या व्यापक सामाजिक स्थिरतेच्या ठिकाणी एक चांगला समाज निर्माण करण्याच्या नैतिक इच्छेने सजीव आहेत.

कुटुंबासारख्या संस्थेच्या बाबतीतही अशीच स्थिती आहे. स्त्रिया आणि मुले त्यांचे हक्क आनंदाने आणि प्रतिष्ठेने गांभीर्याने घेत असल्याने लोकशाही वैयक्तिक व्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या कुटुंबाला पर्यायी संस्थात्मक रचना | देण्याचे आव्हान आहे. येथे प्रश्न केवळ धनिष्ठ नातेसंबंधांच्या लोकशाहीकरणाचा नाही तर वैयक्तिक जीवनातील पायाभूत संरचना हा लोकशाही समाजव्यवस्थेचा पाया आहे. याची जाणीव आहे. आत्मीयता ही लोकशाही आहे हे ओळखण्याचे आव्हान जाता आहे. परंतु घनिष्ठ संबंधांच्या लोकशाहीकरणासाठी वेगळ्या प्रयत्नाची आवश्यकता आहे. ज्याची लोकशाही आतापर्यंत परिचित आहे. ती म्हणजे सत्तेच्या वितरणाची पण लोकशाहीपुढील आव्हान, जेव्हा आपण राजकीय व्यवस्थेतून बाहेर पडून जीवन जगतात. नवीन मताधिकारात सहभागी होणे आहे जिथे संघर्ष केवळ विविध सामाजिक गटांमध्ये नाही तर विविध प्रकारच्या इच्छेमध्ये देखील आहे. एखाद्या व्यक्तीला अधिक इष्ट इच्छा आणि एखाद्याच्या जीवनातील कमी इष्ट इच्छा यामधील संघर्ष. परंतु इच्छेच्या द्वंद्याचे निराकरण मतपेटीतून होऊ शकत नाही, परंतु एखाद्या व्यक्तीच्या चिंतनशील आत्म्यात एखाद्याच्या जीवनात लक्ष आणि विचलित होणे यात फरक करणे आवश्यक आहे. खर तर रॉबर्ट बेलाश आणि त्यांचे सहकारी त्याच्या प्रक्षोभक पुस्तक द गुड सोसायटी जसा युक्तिवाद करतात की, केवळ नैतिक शोध म्हणून लोकशाही आज स्वतःला पुनरुज्जीवित करू शकते. कारण ती स्वतःला पैसा आणि शक्तीच्या उपप्रणालीमध्ये एका अंध गल्लीत घेऊन गेली आहे. नैतिक शोध म्हणून, लोकशाही ही इतरांच्या गरजा आणि स्वतःच्या आकांक्षांकडे लक्ष देण्याची पद्धत आहे. सत्ता हस्तगत करण्याच्या राजकारणाच्या मर्यादा आणि संस्थांच्या नैतिक पुनरुज्जीवनाची गरज समकालीन समाजांच्या व्यावसायिक व्यवस्थेच्या बाबतीत कुठेही ठळकपणे दिसत नाही: क्रांतीचा परिणाम म्हणून

डॉ. आकाश शेषराव बांगर

जटिल प्रणालीक उदय विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने, भूतपूर्व ज्ञान असलेल व्यावसायिक बनवले आहेत. समाजाच्या कामकाजात आणि शासनामध्ये महत्त्वपूर्ण आहेत. परंतु समकालीन समाजातील व्यावसायिकाचे वाढते महत्त्व त्यांच्यातील नैतिक चेतना जागृत करण्यासाठी कोणत्याही संस्थात्मक प्रयत्नांसोबत नाही, ज्यांना माहित नाही त्यांच्यावरील शक्ती वाढवण्यासाठी त्यांच्या ज्ञानाचा वापर न करणे आणि स्वतःला सामान्य चांगल्या चे सेवक बनवणे लोकशाही राजकारणाच्या कार्यात व्यावसायिकता आणणारी विकृती, जिथे धोरण अभिजात वर्ग डेमाद्वारे प्रभावी नियंत्रणाच्या बाहेर आहेत. ते केवळ सत्तेच्या राजकारणाने सोडवले जाऊ शकत नाही आणि त्यासाठी स्वतःचे आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे नैतिक पुनरुज्जीवन आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

लोकशाहीचे जागतिकीकरण अधिक वैध प्रातिनिधिक सरकारचे स्वरूप म्हणून लोकशाहीच्या समस्या ना सामोरे जाण्यासाठी वास्तविक प्रयत्नांसोबत नाही. जसे की समानता आणि स्वातंत्र्य यांच्यातील समतोल नसणे, बहुसंख्याची हुकुमशाही वास्तविक तसेच उत्पादित अनास्था तथाकथित नागरिकांनी निवडणूक प्रक्रियेत भाग न घेतल्यामुळे त्यांपैकी 50 टक्के मतदानाची त्यांची घटनात्मक जबाबदारी पार पाहत नाहीत. या समस्या लोकशाहीच्या सर्वांत विचारी निरीक्षकांशिय इतर कोणीही अधोरेखित केल्या नाहीत. अशाप्रकारे आता आपल्यासमोर आव्हान आहे की सामाजिक व्यवस्थेमध्ये होत असलेल्या ऐतिहासिक बदलाच्या अनुषंगाने तररेच सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाच्या इच्छित कार्यक्रमाच्या प्रकाशात लोकशाहीचे विश्व व्यापक करणे, आपल्या लोकशाहीच्या युगात राष्ट्रे त्याच क्षणी लोकशाहीची घोषणा करत आहेत ज्यात आंतरराष्ट्रीय -व्यवस्थेतील बदल स्वतंत्र लोकशाहीच्या शक्यतेशी तडजोड करत आहेत. राष्ट्र किंवा राज्य आजच्या काळात राजकीय आपत्ती असो, दहशतवाद असो. प्रदूषण असो या सततची गरीबी असो, राष्ट्र क्रिया राज्य पातळीवरील अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. कारण त्या समस्या तेथे उदभवत नाहीत किंवा त्या पुरत्या मर्यादित नाहीत. परंतु लोकशाही आज जागतिक आकस्मिक समस्यांवरील नागरिकांच्या समस्यावर जो उपाय देत आहे. तो कमीत कमी, कालबाह्य आणि अप्रभावी आहे. लोकशाही संक्रमणाच्या सध्याच्या उत्साहाच्या क्षणी परिवर्तनाची आव्हाने म्हणजे राष्ट्रीय राज्यातील लोकशाहीकडून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील लोकशाहीकडे जाणे

संदर्भसूची

- 1) भोले भा. ल. राजकीय सिद्धांत आणि विश्लेषण कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 2002
- 2) गर्दे दि. का. बाचल वि. मा आधुनिक राजकीय विश्लेषण कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 1975
- 3) देवळाणकर पैलेद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध व राजकारण
प्रा. तिजारे रा. अ. चांगरेकर चि. ग. आधुनिक राजकीय विश्लेषण श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर 1094 : 5)
प्रा. पाटील पी. बी. राजकीय सिद्धांत आणि संकल्पना फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2009